

Voltaire. *Candide of het optimisme*. Vertaling, noten en nawoord van Hans van Pinxteren. Uitgeverij L.J. Veen

Hoewel de meesten van ons het niet dagelijks zullen beseffen, is aan het onschuldig tuinieren in 1759 een eind gekomen. In dat jaar namelijk publiceerde Voltaire (1694-1778) zijn satirische novelle *Candide*, die eindigt met de befaamde verzuchting van de held: 'Dat is mooi gezegd (...) maar wij moeten onze tuin bewerken'. Iedereen die sindsdien de spade in de grond steekt, de hark door het gras haalt of met de schoffel het onkruid verwijdert, doet tegelijkertijd ook nog iets anders: hij doet een filosofische uitspraak.

Maar welke uitspraak precies? De vraag is van belang omdat veel van de problemen die door Voltaire werden geformuleerd ons nog altijd bezighouden. Welke intenties gaan er schuil achter de spotlustige grimas die ons van de gravures en schilderijen aanstaart? Vooral in de postmoderne kritiek op de Verlichting en haar 'project' zijn de nuances en tegenstrijdigheden van het achttiende-eeuwse denken soms wat al te zeer naar de achtergrond verdwenen. Met als resultaat een karikatuur, vol onbeperkt geloof in Rede en Vooruitgang. Zoiets vereenvoudigt ongetwijfeld de kritiek, maar doet geen recht aan de complexiteit van het verleden.

Een verhaal als *Candide* laat op geestige wijze zien dat de zaken destijds niet zo simpel en overzichtelijk lagen, want van een geloof in de Vooruitgang is in de tekst niet veel te bespeuren en de Rede wordt door Voltaire allerminst op een heilig voetstuk geplaatst. De wereld waarmee hij zijn naïeve held laat kennismaken is er een vol geweld en ellende, terwijl juist de rationalisering van het kwaad op de meest sarcastische kritiek kan rekenen. In de persoon van de filosoof Pangloss, doorkneed in de 'metafysico-theologo-cosmosullologie', wordt een optimisme onder vuur genomen, dat hedendaagse critici maar al te vaak met de Verlichting associëren.

Helemaal uit de lucht vallen komt de verwarring natuurlijk niet. Per slot van rekening heeft de kritiek op het optimisme Voltaire nooit verleid tot sombere berusting of uitzichtloos pessimisme. Bovendien was het optimisme dat het in *Candide* moet ontgelden ooit door hemzelf gedeeld, zij 't niet in exact dezelfde vorm. Pangloss zweert bij Leibniz, die in zijn *Essais de théodicée* (1710) de bestaande wereld tot de 'beste van alle mogelijke werelden' had uitgeroepen; de deïst Voltaire had al te zeer de invloed ondergaan van het Britse empirisme om eenzelfde onwankelbaar vertrouwen in de Zuivere Rede te kunnen stellen. De abstractie van Leibniz of Descartes was hem niet genoeg, ook al schreef hij nog in 1756 een lang gedicht ter ere van de door God geschonken 'loi naturelle'.

Historische rampen als de Zevenjarige Oorlog, de obstructie van de *Encyclopédie* en de beruchte aardbeving in Lissabon (waarover hij in 1756 eveneens een gedicht schreef) leerden hem dat fiducia in God en diens Voorzienigheid alléén niet voldoende was om op aarde geluk en harmonie te garanderen. In *Candide* vinden we de weerslag van deze rampen, soms zelfs letterlijk, want Candide en zijn leermeester Pangloss bevinden zich uitgerekend op de dag van de aardbeving in de Portugese hoofdstad. Dat ze vervolgens ongenadig onder handen worden genomen door de Inquisitie, geeft aan waar Voltaire de echte boosdoeners lokaliseerde: minder bij God dan bij de mensen die in fanatieke verblinding de natuurlijke orde van het universum

aan hun laars laptten.

De harmonie, waarin Pangloss ondanks het verlies van ettelijke lichaamsdelen blijft geloven, kreeg daardoor het karakter van een utopie, een *mogelijke* realiteit, zoals het gelukzalige Eldorado waarmee Candide kennismaakt op het Zuidamerikaanse continent. Eldorado (waar zilver, goud en edelstenen op straat liggen, de priesters geen afzonderlijke kaste vormen en de misdaad niet bestaat) toont de wereld zoals zij zou moeten zijn, niet zoals zij is. Wie met beide voeten op de grond wil blijven doet er goed aan ideaal en werkelijkheid niet met elkaar te verwarren. De utopie is hoogstens een inspiratiebron, een richtsnoer waarop de mens zijn daden buiten dit achter hoge bergen verscholen paradijs kan afstemmen.

De moraal van *Candide* is duidelijk. Men moet zich niet verliezen in wensdromen of onaardse abstracties, maar daadwerkelijk actief zijn om het lot van de mensen te verbeteren in een wereld die zich zo vaak tegen hen keert. Voltaire heeft dat na 1759 ook gedaan. De publicatie van zijn novelle markeert het begin van zijn campagne tegen *l'infâme* (waarmee hij de terreur van de katholieke kerk bedoelde) en van zijn inzet voor concrete slachtoffers als de ten onrechte geradbraakte protestant Calas en de wegens godslastering op de brandstapel vermoorde chevallier de la Barre. Zo zag voor Voltaire het bewerken van de tuin eruit: als een pragmatische politiek van verlichte hervorming, zonder bij de pakken neer te zitten, maar ook zonder overdreven illusies te koesteren omtrent de goede afloop.

Dat hij aan het slot van *Candide* het tuinieren tot metafoor koos, laat zich wellicht verklaren uit de plaats die de tuin van oudsher heeft ingenomen. Aan de ene kant is er de Bijbelse traditie met de Hof van Eden; aan de andere kant is er de stoïcijnse traditie, die van de tuin de geprivilegieerde plaats had gemaakt waar de filosoof zich, ver van het wereldse tumult, kon terugtrekken om zich in alle rust en veiligheid aan de geest te wijden.

Voltaire combineert beide tradities en zet ze op hun kop. De tuin die Candide wil bewerken heeft immers niets van een aards paradijs en veilig is het er evenmin. De nadruk ligt op het werk dat er verricht moet worden. Dat het slechts om een tuintje gaat en niet om de hele wereld suggereert dat verbeteringen niet ineens, maar slechts mondjesmaat te verwachten zijn. In *Candide* verraadt het 'project' van de Verlichting zijn bescheidenheid, gedragen als het wordt door sceptis en werkelijkheidszin, en daarmee toont het zijn verwantschap met bijvoorbeeld het 'piecemeal engineering' dat de vorige maand overleden Karl Popper in *The open society and its enemies* propageerde als gematigd alternatief voor de totalitaire Rede.

Dat de balans nadien toch naar de andere kant is doorgeslagen, te beginnen met Condorcets pathetische lofzang op de oneindige Vooruitgang tijdens de Franse Revolutie, valt niet Voltaire te verwijten. De eenzijdigheid (die zich weerspiegelt in de huidige kritiek) is eerder een gevolg van de ontrouw aan Voltaire en diens realistische ironie, waarin niets zozeer tot uiting komt als juist de discrepantie tussen het menselijk streven en het menselijk vermogen. Daarom loont het nog altijd de moeite om naar zijn werk terug te grijpen. Het nuanceert ons beeld van de Verlichting en herinnert ons, die ook zonder te tuinieren zijn geestelijke erfgenamen zijn, aan de beperkingen waarmee de moderne dadendrang vaak te weinig rekening houdt.

Een nieuwe vertaling van *Candide* vergemakkelijkt de kennismaking. Hans van

Pinxteren voorziet weliswaar niet in een schrijvende leemte (er bestaan al sinds de achttiende eeuw vertalingen, de laatste uit 1979), maar hij heeft de tekst van Voltaire in het Nederlands opgefrist en aangepast aan de moderne smaak, zonder het origineel tekort te doen. De onverwoestbare vitaliteit van de novelle blijft Voltaire's verdienste; het directe plezier dat de Nederlandse lezer er nu weer aan kan beleven, mag de vertaler op zijn conto schrijven.

(Filosofie Magazine, Jrg.3, nr.8, november 1994)